

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:4 • 2012

Huvudtionde, odal och prästgårdar

JOHAN RUNER *Stockholm*

Huvudtionde tillämpades under äldre medeltid i stora delar av Norden. Till skillnad mot andra tionden utgick det på den personliga förmögenheten. Syftet var att säkerställa doteringar, framförallt av jord, till de nya kyrkorna. I denna uppsats undersöks hur huvudtiondet fungerade i förhållande till den rådande odalrätten (börsrätten) till odlad jord. Vidare belyser uppsatsen hur odalrätten så småningom försvagades. I stället växte ett mer individuellt ägande av jorden fram. Detta medförde att enskilda jordägare kunde donera en del av sin jord till kyrkan utan släktens medgivande. Därmed hade huvudtiondet spelat ut sin ursprungliga roll.

Inledning

Huvudtionde var ett speciellt tionde som tillämpades i det medeltida Norden. I stället för att som andra tionden utgå som en tiondel av det som producerades/avkastades, utgick huvudtiondet som en tiondel av den totala personliga förmögenheten. Benämningen huvudtionde (fornnorska *hofuðtiund*, fornsvenska *hovuptionde*)¹ bör härröra från den latinska benämningen *decima capitalis*.² Här avser *decima* tionde och *capitalis* att det rör sig om en avgift som utgår på grund av ett personligt underordningsförhållande.³

1. Svenska Akademiens ordbok, <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob>> (2/10 2011), s.v. "huvudtionde".

2. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Svenska landskapslagar. Ser. 5; Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten* (Stockholm 1946) s. 12.

3. Jan Frederik Niermeyer & Co van de Kieft, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden & Boston 2002) s. 175–177, 401f.

Fil. dr Johan Runer, f. 1973, disputerade år 2007 vid Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, på avhandlingen *Från hav till land eller Kristus och odalen: en studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*.

E-post: johanruner1@gmail.com

I enlighet med tidigare forskning uppfattar jag huvudtiondet som att det ursprungligen också utgick som en tiondel av den fasta förmögenheten. Detta har nyligen ifrågasatts i en debattartikel.⁴ Debattartikeln blev för mig en påminnelse om att huvudtiondet i allmänhet är föga känt och att förvånansvärt lite forskning i modern tid har ägnats frågan. Den enda större studien är rättshistorikern Konrad Maurers gedigna arbete *Ueber den Hauptzehnt einiger nordgermanischer Rechte*, som utgavs i München 1874. Syftet med föreliggande uppsats är, mot den bakgrunden, att närmare beskriva huvudtiondet samt redovisa mina slutsatser angående dess introduktion, funktion och utveckling i förhållande till det världsliga samhället och den framväxande kyrkan. Maurers arbete utgör i det sammanhanget en viktig utgångspunkt.

Genom skriftliga källor, främst äldre lagar, är det säkerställt att huvudtionde har utgått på Island, i Norge och i Sverige. Bevarade bestämmelser angående huvudtionde finns för Islands del i Grágás (den isländska landslagen) där det benämns som det "större tiondet" (*hin meiri tiund*). För Norges del finns bestämmelser avseende huvudtionde i Gulatingslagen, Frostatingslagen, Eidsivatingslagen och Borgartingslagen. För Sveriges del finns bevarade bestämmelser i Äldre och Yngre västgötalagarna.

Lagarnas bestämmelser är i flera fall fragmentiserade. De mer fullständiga bestämmelserna i Yngre västgötalagen återspeglar sannolikt huvudtiondets ursprungliga omfattning. Här framgår att huvudtionde vanligen utgått i samband med arv. Huvudtionde har också utgått vid invigningen av en kyrka. Vidare har huvudtionde kunnat erläggas i samband med olika begångna synder.⁵

4. Debattartikeln är författad av Christian Lovén och den riktar sig mot resultatet i min avhandling. Lovén menar att huvudtionde inte kunnat utgå på jordinnehav. Han avfärdar också Holmbäck & Wesséns (1946) beskrivning av huvudtiondet i detta avseende som "en slarvig formulering"; Christian Lovén, "Absider och prästgårdar: svar till Johan Runer", *Fornvännen* 105 (2010) s. 44. Bortsett från sin kortfattade kritik har Lovén inte redovisat någon egen uppfattning om hur och varför huvudtiondet introducerades eller hur det fungerade. Se vidare diskussionen nedan.

5. Maurer (1874) s. 76f., 89. Det finns också bestämmelser angående att huvudtionde skulle erläggas i samband med giftermål. Yngre västgötalagen, kyrkobalken 72 inleds sålunda: "Huvudtionde efter giftermål skall ingen utgiva mera, utom den som intet ärvde efter sin fader eller sin moder. Gifter han sig eller faller i en huvudsynd, som kräver offentligt kyrkstraff, då skall han gälda huvudtionde..."; Holmbäck & Wessén (1946) s. 219. Sammanhanget ger att bestämmelsen troligen inte avsett vanliga giftermål, utan endast sådana som ansågs som en synd. Detta är en direkt parallell till vad som är känt om förhållandet på Island. I Grágás finns mycket detaljerade bestämmelser angående äktenskap som ansågs som en synd på grund av att de som gifte sig var alltför närskylda. Här framgår att det större tiondet då kunde föreskrivas som en bot; se Maurer (1874) s. 5–11.

Utifrån lagarna står det klart att huvudtiondet redan mycket tidigt kom att införas. Det har således tydligt föregått och fungerat innan införandet av de mer ordinära tionden som utgick på avkastning och produktion. Under den äldre medeltiden vilade tiondet från de världsligas sida på idén att det ingick i en ömsesidig överenskommelse med kyrkan. I utbyte mot det erlagda fick den som erlade tiondet rätt till olika kyrkliga tjänster.⁶ Huvudtiondet har alltså ingått som en del av det äldsta organiserade kyrkliga inkomstsystemet, tillsammans med olika avgifter (för sista smörjelsen, gravläggning och så vidare) och frivilliga gåvor. Huvudtiondets fundamentala karaktär innebär att det utgjorde en grundläggande avgift till den kyrka vars förrättningar man skulle ha rätt till. Utifrån kyrkans behov var huvudtiondets primära syfte att säkerställa doteringar, inte minst av jord, till de nya kyrkorna med sina präster.⁷

Maurers slutsats är att införandet av huvudtiondet på Island skedde separat. Däremot hänger införandet i Norge och Sverige samman. Huvudtiondets äldsta skede kan här spåras till Norge vid tiden för kristendomens införande kring millennieskiftet, närmare bestämt under Olav Tryggvason eller Olav Haraldssons tid. Introduktionen av huvudtiondet har således skett redan då den äldsta kyrkoorganisationen började växa fram. Allt talar för att inspirationen till dess införande kom från England.⁸

Huvudtiondet är i Sverige alltså skriftligt belagt att ha gällt i Västergötland (Skara stift). Här levde det kvar medeltiden igenom. I de bevarade svenska landskapslagarna för områdena utanför Västergötland finns dock spår som kan hänföras till ett ursprungligt huvudtionde. En påtaglig reminiscens finns i den del av Östgötalagen, kyrkobalken IX, som rör bestämmelser om tionde i samband med invigning av kyrka. Utformningen av de övriga landskapslagarnas bestämmelser gällande donationer till kyrkan talar för att huvudtiondet ursprungligen har tillämpats över hela det svenska området, men att det upphört innan lagarna nedtecknades.⁹

6. Lars Hamre, uppslagsordet "Tiend" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd XVIII (Malmö 1974) sp. 281.

7. Maurer (1874) s. 74f., 88–90.

8. *Ibid.*, s. 89f.

9. *Ibid.*, s. 78–88. Se vidare nedan.

De flesta svenska forskare som berört huvudtiondet har instämt i Maurers datering och/eller slutsats angående huvudtiondets införande och syfte.¹⁰ Ofta avhandlas dock fenomenet på ett ganska summariskt sätt, utan att det tillskrivs någon betydelse. Det finns också exempel på arbeten som behandlar den äldsta kyrkans organisation och inkomster utan att ens beröra huvudtiondet. Denna styvmoderliga behandling går på tvärs med förhållandet att huvudtiondet måste ha haft stor betydelse, inte minst för den tidiga kyrkans jordinnehav.

En anledning till den begränsade uppmärksamheten är antagligen att huvudtiondets ursprung, datering och konstitution inte stämmer överens med den tidigare forskningens dominerande uppfattning att den svenska kyrkoorganisationen uppbyggts enbart av det tyska ärkebiskopssätet Hamburg-Bremen, och med dettas organisation som enda förebild. Den engelska kyrkan har tillskrivits mission men anses inte ha haft någon bestående del i uppbyggandet av den svenska kyrkans organisation. Uppfattningen är till stor del en konsekvens av att det framför allt är Adam av Bremens bild av utvecklingen som är bevarad.¹¹ Att den engelska kyrkan hade ett stort inflytande under missionstiden och den äldsta kristna tiden, innan Hamburg-Bremen kom att dominera utvecklingen, är emellertid sedan länge känt, liksom vetskapen att Hamburg-Bremen senare sökte utplåna spåren av den engelska kyrkans verksamhet. Här kan den biskopslängd som fogats till Äldre västgöotalagen lyftas fram som exempel. Äldst upptar längden biskopar med anglosaxiska namn, men i motsats till detta framhåller Adam av Bremens krönika att Skarastiftet grundlagts på tyskt initiativ och i krönikan nämns enbart tyska biskopar som stiftsföreståndare.¹²

Den engelska kyrkans tidiga inflytande på nordiskt område har under senare år aktualiserats, bland annat genom uppmärksammandet av den möjliga förekomsten av så kallade *minsters*, storsocknar enligt engelsk modell. Basen för en *minster*-socken var dess huvudenhet i form av en central kyrka eller ett kloster. Under den fanns tillhörande enheter i

10. Erik Schalling, *Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige. en rättshistorisk undersökning* (Uppsala 1920) s. 53; Holmbäck & Wessén (1946) s. 12f.; Thomas Lindkvist, "Kyrklig beskattning", i Bertil Nilsson (red.), *Sveriges kyrkohistoria 1: missionstid och tidig medeltid* (Stockholm 1998) s. 219.

11. Yngve Brilioth, *Handbok i svensk kyrkohistoria: del 1: medeltiden* (Stockholm 1948) s. 30; Nilsson (red.) (1998) s. 64.

12. Jan Arvid Hellström, *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid* (Lund 1971) s. 47-49.

form av andra kyrkor, kapell och så vidare. *Minster*-organisationen var helt dominerande i England fram till 900-talets slut, då den successivt kom att ersättas av en sockenorganisation med enskilda församlingskyrkor enligt kontinentaleuropeiskt mönster.¹³ För svenskt vidkommande har det antytts att bland annat de mycket stora begravningsplatser från sen vikingatid som har hittats i uppländska Sigtuna och östgötska Alvastra kan vara spår av huvudenheter inom möjliga storsocknar skapade efter engelsk förebild.¹⁴

Huvudtionde och prästgårdar

I samband med kyrkans konsolidering i Sverige kom successivt ett nät av fasta kyrkor att växa fram. Naturvetenskapliga dateringar av i dag stående församlingskyrkor visar att denna process senast inletts vid 1000-talets slut.¹⁵ I samband med de fasta kyrkornas uppkomst uppstod också krav på att de skulle förses med tillräckliga resurser för att kunna upprätthållas, och det är i detta sammanhang som huvudtiondet introducerades. Huvudtiondet bör äldst ha tillämpats i ett sammanhang där den engelska kyrkliga organisationen utgjort en förebild.

De nya församlingar som med accelererande hastighet växte fram i England under tiden från 900-talets slut tillkom uppenbart främst genom världsliga initiativ och resurser. Församlingskyrkorna uppfördes, doterades och upprätthölls således antingen genom enskilda stormän eller genom kollektiv. Det förekom troligen även att stormän och kollektiv gemensamt byggde, doterade och upprätthöll kyrkorna.¹⁶

Ur *Doomsday book*, som upprättades 1085–1086, framgår en del om de engelska församlingsprästernas dåvarande ställning. Till skillnad från inom det äldre regulära minster-systemet var den nya församlingsprästens vanliga status "that of a member of the peasant community with his own land".¹⁷ Prästerna har även haft skattefria tjänstejord, vars storlek av

13. John Blair, "Introduction: from minster to parish church", i dens. (red.), *Minsters and parish churches: the local church in transition 950–1200* (Oxford 1988) s. 1–12.

14. Peter Carelli, "Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem" i *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* (Köpenhamn 2000) s. 71f.

15. Ragnhild Boström & Thomas Bartholin, "Dendrokronologisk datering av några öländska kyrkor", *Hikuin* 17 (1990); Alf Bråthen, "Dated wood from Gotland and the diocese of Skara", *Hikuin* 22 (1995); dens., "Daterade virken från medeltida kyrkor i Skara stift", i Peter Nissen (red.) *Nedslag i Västergötlands industrihistoria* (Skara 2000).

16. Blair (1988) s. 8.

17. Clive James Bond, "Church and Parish in Norman Worcestershire", in Blair (red.) (1988) s. 134.

förklarliga skäl inte redovisas i de fiskala källorna. Prästgårdarnas storlek och arrondering verkar ha kunnat variera betydligt, men utifrån senare uppgifter förefaller storleken i allmänhet ha motsvarat den för en normalstor bondgård.¹⁸

Att en kyrka skulle vara försedd med en separat skattebefriad prästgård om en viss storlek föreskrevs i kanonisk och karolingisk rätt från 700-talets slut.¹⁹ I de svenska landskapslagarna finns jämförbara bestämmelser angående en prästgårds minimiareal. Dessa bestämmelser har varit aktuella senast då den kyrkliga organisationen i Sverige befästes enligt tysk modell.²⁰

En medeltida prästgårds jord bestod av två helt separata delar. Den ena delen av prästgården var avsatt för kyrkans underhåll och benämndes kyrkojorden (*fabrica ecclesiae*). Denna jord bestämde prästen och församlingen, representerad av kyrkvårdarna, själva över.²¹ Den hade alltså en relativt lös disposition och kunde fritt säljas eller bytas. I landskapslagarna finns inget stadgat om denna jords storlek eller utseende.

Den andra delen var den egentliga prästgården och utgjordes av den jord som var avsatt för prästens försörjning och som benämndes prästbordet eller prästbolet (*mensa pastoris*).²² Jorden var inte ärftlig, utan disponerades av prästen bara under dennes tjänstetid. I både den kanoniska och världsliga lagen (landskapslagarna) stadgas om storleken för denna jord. Förändringar av prästbordet skedde bara i undantagsfall, och de var då tvungna att godkännas av kyrkans högsta lokala instans, det vill säga biskopen och senare även domkapitlet. I praktiken krävdes också ofta den världsliga församlingens medgivande. Jorden var alltså av flera skäl låst, både till sin storlek och till sitt faktiska läge.²³

18. Elisabeth Gräslund-Berg, *Till prästens bruk och nytta: jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid* (Stockholm 2004) s. 31.

19. Stefan Brink, *Sockenbildning och sockennamn: studier i äldre territoriell indelning i Norden* (Uppsala 1990) s. 75; Gräslund-Berg (2004) s. 21f.

20. Carl Gustaf Normann-Lundberg, *Bidrag till frågan om äganderätten till prästgårdarne i Sverige under medeltiden* (Uppsala 1915) s. 9–20.

21. Ivar Nylander, *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters: die Periode der Landschaftsrechte* (Lund 1953) s. 188–190.

22. Benämningen *bol* har här utvecklats ur *fsv. borþ* (d.v.s. bord); Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok* (Lund 1922) s. 54.

23. Normann-Lundberg (1915) s. 61, 79–84; Jerker Rosén, *Kronoavsnödringar under äldre medeltid* (Lund 1949) s. 58, 60; "Det kanoniska förbudet att avsnöndra fast egendom: enligt de svenska medeltidskällorna", *Scandia* 20 (1950); Hellström (1971) s. 192f, 197f.; Gräslund-Berg (2004) s. 18 m. anf. litt.

I den Äldre västgöotalagens kyrkobalk finns en lakun där de huvudsakliga bestämmelserna om huvudtionde i samband med kyrkobygge har funnits. Bevarade bestämmelser finns däremot i Yngre västgöotalagen. Här framgår huvudtiondets betydelse för församlingskyrkornas dotering mycket tydligt: *Vilja bönder göra kyrka, då skall man bedja om biskopens lov därtill. ... Nu är kyrka byggd; då skall man giva skötningar till den ... Då skall man fara till biskopen och utsätta dag med honom, när han skall viga kyrkan. Då skall biskopen sända sina män för att taga huvudtionde... Och huvudtiondet skall man skifta i tre lotter; en lott äger biskopen, den andra kyrkan, den tredje prästen.*²⁴ Den jord som tillades en västgötsk kyrka genom huvudtionde kan alltså till två tredjedelar antas ha tillfallit kyrkans prästgård, som kyrkojord och prästbord.

Enligt den tyska kyrkans föreskrifter skulle tiondet fördelas på fyra parter. En del skulle gå till prästen, en del till kyrkan, en del till biskopen och en del till de fattiga. Den engelska kyrkan tillämpade i stället en tredelning: till präst, kyrka och fattiga. När de svenska landskapslagarna nedteknades var det vanliga att de olika tiondena fyrdelades enligt den tyska modellen. Emellertid kan en tredelning enligt engelsk modell påvisas att äldst ha praktiserats inom hela det svenska området, inklusive det i kyrkligt hänseende till Sverige (Uppsala stift) hörande Jämtland. Den engelska tredelningen gällde ursprungligen både huvudtiondet och det senare införda avkastningstiondet. Först sekundärt har den tyska fyrdelningen, som inkluderade biskopen, införts beträffande det fastlandssvenska avkastningstiondet.²⁵

Den ursprungliga tredelningen har lämnat bestående avtryck i landskapslagarnas bestämmelser. Bestämmelserna angående tiondets uppdelning relaterar således i grunden till tredjedelar. För att få till en fyrdelning laborerar bestämmelserna med delar av tredjedelar. Detta skiljer sig från förhållandena i Norge, där vanligen endast den tyska fyrdelningen kan spåras och de bevarade bestämmelserna angående tiondets uppdelning som regel laborerar med fjärdedelar. Det finns dock spår som visar mot att huvudtiondet också i Norge ursprungligen har tredelats.²⁶

24. Citat ur Yngre västgöotalagen, kyrkobalken 2 enligt tolkningen i Holmbäck & Wessén (1946) s. 203f.

25. Maurer (1874) s. 53–61.

26. *Ibid.*, s. 47f.

Enligt den engelska tredelningen utgick alltså inget biskopstionde utan en tredjedel tillföll kyrkan, en tredjedel prästen och en tredjedel de fattiga. Fattigtiondet behöll sockenmännen själva för att använda till de fattigas gagn. Den bevarade Gutalagen har kvar den engelska tredelningen i oförändrad form. För det sena västgötska huvudtiondet tillämpades alltså också fortsatt en tredelning, men med den skillnaden att biskopen erhöll den del av tiondet som tidigare tillföll de fattiga. Enligt den västgötska biskopslängden infördes biskopstionde genom ett tingsbeslut när Järpulf var biskop, det vill säga kring år 1190.²⁷

En annan syn

Viss forskning hävdar att huvudtiondet inte kan ha utgått på fast egenom.²⁸ Uppfattningen är knuten till en idé om att de svenska prästgårdarna som regel skulle vara sena skapelser som ofta tillagts de medeltida kyrkorna långt efter att dessa byggts. Prästerna antas under tiden innan prästgårdarnas tillkomst som regel att ha varit försörjda genom kyrkogrundarnas privata arrangemang. Prästerna skall till exempel ha utgjort ett slags landbor på kyrkogrundarens mark eller varit inneboende hos kyrkogrundaren. När prästgårdarna sedan väl skapades, ofta hundratals år efter att kyrkorna tillkommit, skulle de företrädesvis ha varit ett resultat av det kyrkoägande världsliga frälsets enskilda, privata donationer.²⁹

Idén att prästgårdar ofta inte fanns vilar alltså på tanken att de svenska kyrkorna med sina präster som regel skulle ha tillkommit och drivits som privata företag av enskilda stor- eller frälsemän. Tanken är inte ny. Kring år 1171 inkom ett brev från Den heliga stolen till ärkebiskopen i Uppsala. Påven Alexander III framförde däri skarpa protester gentemot att annan än kyrkan disponerade över kyrkor och kyrkliga värdigheter.³⁰ Brevet har använts som stöd för existensen av ett sådant privatkyrkosystem.³¹

Det är högst sannolikt att enskilda präster under den äldsta kristna tiden i många fall har haft temporära och lokalt improviserade arrangemang för sitt uppehälle. Det är däremot helt orimligt att tänka

27. Herman Schück, uppslagsordet "Tiend" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd XVIII (Malmö 1974) sp. 295–298.

28. Lovén (2010).

29. Gräslund-Berg (2004).

30. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK), <www.riksarkivet.se/sdhk> (23/1 2012), 209.

31. Schalling (1920) s. 31.

sig att ett liknande förhållande i stor skala skulle ha fortlevt in i hög- och senmedeltid, inte minst därför att det direkt skulle ha gått emot kyrkans påbud om prästgårdar. I landskapslagarna finns genomgående bestämmelser om att prästgårdar skulle skapas samtidigt som en kyrka uppfördes. Bestämmelserna angående kyrkobygge, prästgårdsformering och underhåll av kyrka, kyrkogård och så vidare utgår dessutom från att detta var gemensamma företag av bondekollektivet.³² Lagarnas bestämmelser angående prästgårdarnas utseende och storlek har påvisats vara standardiserade och reglerade i enlighet med kyrkans centrala föreskrifter.³³ Utifrån bestämmelsernas utformning har det antagits att formeringen av prästgårdar huvudsakligen var ett passerat stadium då lagarna nedskrevs.³⁴ Lagarna förutsätter eller kräver att prästen skulle bo på kyrkobolet.³⁵

Om kyrkosystemet långt in i medeltiden skulle ha varit i hög grad privatiserat och baserat på privatägda kyrkor med präster som var inneboende hos frälsemän eller som utgjorde landbor på dessas enskilda ägor borde detta ha gett skriftliga avtryck i form av kyrkliga protestskrivelser eller åtminstone omnämmanden. Om ett sådant missförhållande i stor skala hade existerat borde det till exempel ha avhandlats vid Skänninge möte 1248, där det påvliga sändebudet Vilhelm av Sabina kritiserade den svenska kyrkans avvikelser gentemot den kanoniska rätten. I den stadga som mötet utmynnade i klagade han bland annat över oskicket att präster hade barn och att dessa ofta i praktiken ärvde sin faders ämbete, och att den lösa egendom som en präst hade brukat kunde gå i arv till dennes släktingar. Däremot nämns inget om någon brist på prästgårdar eller existensen av privatförsörjda präster. Tvärtom visar stadgan indirekt på att prästgårdar var regel genom att förutsätta att det gods som en präst brukat hörde till kyrkan.³⁶

32. För lagarnas bestämmelser se till exempel Äldre västgötalagen, kyrkobalken 1, 13; Yngre västgötalagen, kyrkobalken 2; Smålandslagen, kyrkobalken 2; Östgötalagen, kyrkobalken I–IV; Södermannalagen, kyrkobalken I–V; Upplandslagen, kyrkobalken I–V; Västmannalagen, kyrkobalken I–VI; Dalalagen, kyrkobalken I; Hälsingelagen, kyrkobalken I–V; Gutalagen, kap. 3.

33. Normann-Lundberg (1915) s. 21–26; Folke Dovring, *Attungen och marklandet: studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige* (Lund 1947) s. 113–117.

34. Per Vikstrand, "Förkristna sakrala ortnamn i Jämtland", *Namn och bygd* 81 (1993) s. 73.

35. Mer uttalade bestämmelser finns i Äldre västgötalagen, kyrkobalken 1; Östgötalagen, kyrkobalken V; Upplandslagen, kyrkobalken II; Västmannalagen, kyrkobalken II; Hälsingelagen, kyrkobalken II.

36. SDHK 613 (23/1 202).

Källstödet för att prästgårdar skulle ha varit sena skapelser tillkomna först under hög- eller senmedeltid hämtas i ett antal donations- och bytesbrev som antas röra prästgårdar.³⁷ Dessa brev har genomgående en betydligt yngre datering än de kyrkor som prästgårdarna tillhörde. I flertalet fall finns dock inget som talar emot att bytena eller donationerna gällt redan befintliga prästgårdar. Det är också ofta oklart om transaktionerna rört prästen privat, prästbordet eller kyrkojorden.

I övrigt finns inte något i det skriftliga källmaterialet som stödjer idén om de sena prästgårdarna, annat än den allmänna bristen på brev som omtalar jordtransaktioner rörande prästgårdar före 1300-talet. Detta ansluter dock till förhållandet att brev angående jordtransaktioner över huvud taget är fåtaliga före 1300-talets mitt. Samhällslivet under äldre medeltid baserades helt på det bevittnade talade ordet och juridiskt bindande ritualer.³⁸ Som regel upprättades därför inga dokument i samband med jordtransaktioner utan dessa befästes medelst icke transkriberade överenskommelser. Att brev kunde användas som lagliga bevis på genomförda jordtransaktioner föreskrivs först i Magnus Erikssons landslag.³⁹ De donationsbrev som trots allt finns från äldre medeltid rör donationer gjorda av samhällets absoluta toppskikt. Breven har vanligen upprättats av den mottagande parten, det vill säga olika andliga institutioner, ofta kloster, där en västeuropeisk skrift- och rättskultur rådde.⁴⁰ Syftet har givetvis varit att skapa bestående vittnesbörd om genomförda jordtransaktioner.

Huvudtiondet och odalen

Det egentliga sakargumentet mot att huvudtiondet kan ha utgått på fast egendom är att det skulle ha fått orimliga konsekvenser: med tiden skulle bestämmelserna ha lett till att kyrkan övertog nästan all odlad jord.⁴¹ Premissen för denna slutsats är, enligt min mening, anakronis-

37. Gräslund-Berg (2004) s. 96–170.

38. Stefan Brink, "Verba volant, scripta manent? Aspects of early Scandinavian oral society", i Pernille Harman (red.), *Literacy in medieval and early modern Scandinavian culture* (Odense 2005).

39. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Svenska landskapslagar. Ser. 1: Östgötalagen och Upplandslagen* (Stockholm 1933) s. 154f, n. 3; Magnus Erikssons landslag, i nusvensk tolkning (Lund 1962) s. 77f, bil. 2, s. LVI–LXII; Brink (2005) s. 98.

40. Birgitta Fritz, "Spår av en framväxande riksadministration under Birger Jarls tid", i Lin Annerbäck (red.), *Birger Jarls tid – en brytningstid?* (Stockholm 2002) s. 24.

41. Lovén (2010) s. 44.

tisk. Här förutsätts nämligen ett ägande av modernt snitt, det vill säga att alla de som erlagt huvudtionde har förfogat över jorden själva som sin egen privata egendom. Under medeltiden rådde emellertid odalrätt, alltså bördsrätt eller allodial rätt, till en stor del av den odlade jorden. Den enskilde ägde därmed inte jorden själv utan den tillhörde släkten. Den som för tillfället hade mandat att bestämma över jorden (odalmannen, fornvästnordiska óðalsmaðr) gjorde detta med tydligt begränsad befogenhet. Den nordiska odalrätten hade en ursprunglig regel om att odalen sträckte sig fem generationer, vilket alltså var det antal generationer som skulle ha brukat odaljorden för att den skulle räknas som den egna ättens odal. Fem generationer skulle också ha godkänt avhändande av odaljord för att den skulle gå ur den egna ättens odal. Detta visas både av runinskrifter och bevarade lagtexter.⁴²

Förhållandet innebar en mycket stark koppling mellan ätten och odaljorden. I bland annat Äldre västgöotalagens bestämmelser framgår också att en enskild person inte hade rätten att permanent donera något utan arvingarnas samtycke.⁴³ Odalmannen kunde därmed endast donera jorden för den tid då han var odalman, det vill säga då han hade förfoganderätt till jorden. Senare arvingar kunde kräva jorden åter. För att säkerställa att odaljord som donerats till kyrkor och kloster skulle finnas kvar även efter ett arvskifte krävdes att arvingen, det vill säga näste odalman, donerade om samma jord.

Allodial rätt till den odlade jorden tillämpades inte bara i Norden utan över stora delar av den äldre medeltidens Europa. Ur kontinentala källor framgår att donationer av allodial jord kunde göras med *laudatio*, i betydelsen (muntligt) bifall, av alla arvsberättigade. Det förekom att arvingar som ej på detta sätt tillstyrkt en donation till kyrkan återkrävde den donerade jorden. Sådana återkrävanden var så vanliga att de av kyrkan kom att ges en egen beteckning: *calumnia*, med betydelsen "orättfärdig anklagelse". Kyrkan bekämpade i vissa fall *calumniae* genom att exkommunicera den återkrävande arvingen. I andra fall sökte kyrkan lösa ut

42. Torun Zachrisson, "The odal and its manifestation in the landscape", *Current Swedish archaeology* 2 (1994); Stefan Brink, "Law and legal customs in Viking Age Scandinavia", i Judith Jesch (red.), *The Scandinavians from the Vendel period to the tenth century: an ethnographic perspective* (Woodbridge & San Marino 2002) s. 103f.; Johan Runer, *Från hav till land eller Kristus och odalen: en studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna* (Stockholm 2006) s. 61.

43. Äldre västgöotalagen, ärvdabalken 10.

arvingen mot betalning. Även om problemet löstes med en arvinge kunde andra eller senare tillkomna arvingar åter resa krav på jorden.⁴⁴

Sådana återkrävanden kunde alltså även ske i Norden. Mot bakgrund av att det tidigmedeltida svenska samhällets juridiska tvister i praktiken var skriftlösa, särskilt på lokal nivå, kan det dock inte förväntas att *calumniae* skulle ha avsatt några betydande skriftliga spår. En svensk *calumnia* framträder dock i källorna: vid 1200-talets mitt återkrävde en Abraham Bosson av kyrkan den uppenbarligen avsevärt tidigare bortdonerade gården Ljungby (*Longby*) i Södra Møre för sin och sina bröders räkning.⁴⁵

Odalrättens ursprungliga utformning medgav att återkrav på donerad odaljord kunde resas av arvingar upp till fem generationer efter att den ursprungliga donationen gjorts. För att den donerade jorden skulle fortsätta att höra till kyrkan krävdes en ny donation eller bekräftelse av varje ny odalman. Det bevarade skriftliga källmaterial som berör svenska jordtransaktioner under äldre medeltid är, som ovan omtalats, synnerligen magert. Det finns dock exempel på brev som rör omdonationer av jordegendomar.⁴⁶ I ett brev från 1240-talet tillstyrker de två bröderna Filip och Lars Petersson donationen av gården Lundby (*Lvnby*) till Nydala kloster. Den ursprungliga donationen hade gjorts av brödernas farfarsfar Peter. Donationen hade därefter tillstyrkts av farfadern Lars och fadern Peter.⁴⁷

Bördsrätt, det vill säga att jorden har kunnat återkrävas av senare arvingar, har även gällt för odaljord donerad genom huvudtionde.⁴⁸ Att varje innehavare av bördsjord en gång i livet hade att erlægga huvudtionde innebar alltså i de allra flesta fall en bekräftelse eller omdonation av den jord som släkten tidigare hade erlagt i samband med att kyrkan

44. Constance Brittain Bouchard, *Holy entrepreneurs: Cistercians, knights, and economic exchange in twelfth-century Burgundy* (London 1991); Kim Esmark, "Godsgaver, calumniae og retsantropologi: Esum kloster og dets naboer, ca. 1150–1250", i Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.), *Ett annat 1100-tal: individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark* (Göteborg 2004).

45. SDHK 614 (26/9 2011).

46. Runer (2006) s. 67f.

47. SDHK 565 (26/9 2011); se Clas Tollin, "Nydala kloster och den tidigmedeltida odlingen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 13 (1987) s. 132; *Nydala klostets äldre jordinnehav: en historisk-geografisk undersökning av gods och godsutveckling 1143–1280* (Stockholm 1995) s. 25.

48. Förhållandet på Island visar att donationer av allodial jord till en kyrka uppfattades som temporära; Kristen Hastrup, *Culture and history in medieval Iceland: an anthropological analysis of structure and change* (Oxford & New York 1985) s. 193–195.

vigdes. Endast då en ny kyrka uppfördes och invigdes behövde helt ny jord erläggas i huvudtionde.

I flera av de bevarade lagtexterna framstår huvudtiondet som något man kunde välja att antingen erlægga eller inte, vilket föranleder Maurer att diskutera huruvida huvudtiondet var en lagstadgad skyldighet eller ett frivilligt åtagande. Han antar att det äldst varit en lagfäst skyldighet, men att det senare kan ha "nedsjunkit" till karaktären av en frivillig votivgåva. Senare forskning har också antagit att huvudtiondet kan ha fungerat som en frivillig votivgåva.⁴⁹ Utifrån omständigheten att den jord som donerats genom huvudtionde fortsatt låg under odalrätt måste i själva verket odalmannens rätt att välja om han ville erlægga huvudtionde eller inte ha varit självklar, vilket förklarar bestämmelsernas lydelse. Odal mannen hade alltid den yttersta rätten att bestämma över odaljorden. Om den nytillträdde odal mannen således underlät att erlægga huvudtionde på den odaljord som redan låg till prästgården frångavs prästgården jorden och den återgick till släkten. Även för den odaljord som tillförts kyrkan genom huvudtionde fanns alltså alltid möjligheten – eller, ur kyrkans perspektiv, risken – för *calumnia*. Ett sådant agerande av odal mannen ledde dock säkert till kyrkliga fördömanden och var i normalfallet rimligen inte heller socialt accepterat. Att jordägarna stått fast vid sina donationer var avgörande för att kyrkorna skulle kunna upprätthållas. Genom att hela eller en del av den donerade jorden återtog av en jordägare riskerade den övriga församlingen att förlora sin kyrka och/eller präst. Därmed var en sådan *calumnia* i praktiken svår eller omöjlig att hävda. För kyrkan innebar den inneboende risken ändå en ständig osäkerhet.

Inte minst genom kyrkans inverkan kom den allodiala rätten under medeltiden stegvis att begränsas. I Gratianus "Decretum", vars första version färdigställdes kort efter andra Laterankonciliet 1139, stadgas att jord som kyrkan innehaft en viss tid – 30 eller 40 år – var laghävdat.⁵⁰

49. Maurer (1874) s. 88; Hamre (1974) sp. 280; Utifrån det isländska förhållandet har också förts en diskussion kring om erläggande av det "större tiondet" har uppfattats som en plikt eller en rättighet; se Maurer (1874) s. 13 m. anf. litt. Jag tror inte att en sådan uppdelning var relevant för dåtiden. Samhälleliga åtaganden, dit huvudtiondet kan räknas, var oupplösligen både en plikt och en rättighet; Runer (2006) s. 226–228.

50. Regeln gäller 40 års kontinuerligt bruk utan laga protest. I vissa fall anges en preskriptionstid på 30 år; *Decretum Gratiani*, *Decreti Pars Secunda*, Causa XVI. Jag tackar Nils Galindo-Sjöberg för hjälp med läsningen av den latinska texten. Om tillkomsten av Gratianus "Decretum", se Anders Winroth, *The making of Gratian's Decretum* (Cambridge 2000).

Denna kyrkliga regels tillämpning ledde i Norden till att odalen kunde frikopplas från antalet brukande generationer för att i stället baseras på absolut tid. I norska Frostatingslagen stadgas således att jord som kyrkan brukat kontinuerligt under 30 år skulle räknas som kyrkans odal. Regeln om att kyrkan fick laghävvd på sin jord efter 30 års bruk återfinns även i den danska Jyske lov. Om däremot en bonde innehade jord som tidigare varit kyrkans fick han laghävvd på jorden efter 40 år.⁵¹

Tvisten mellan å ena sidan Abraham Bosson och hans bröder och kyrkan å den andra avgjordes i Skänninge 1248 av Vilhelm av Sabina med bland annat ärkebiskopen och Birger Jarl som vittnen. Domen var till brödernas nackdel, med hänvisning till att kyrkan brukat gården i 50 år.⁵² Här har alltså regeln om visstidsbruk tillämpats på den traditionella odalrättens bekostnad.

Kyrkans problem med *calumniae* löstes således successivt. En del av lösningen var den förändrade allodiala rätten, men en minst lika viktig del var införandet av perpetuella donationsrätter. Kyrkans strävan var att varje enskild person skulle ha rätten att permanent donera av sin jord till kyrkan. Därigenom försäkrade man sig mot risken för *calumniae* och ett överdrivet världsligt inflytande. I till exempel Frankrike infördes sådana donationsrätter under 1200-talets första hälft.⁵³

Ett av målen för kardinal Nicholas Breakspear vid dennes mission i Norge och Sverige 1152–1153 var genomdrivandet av en sådan rätt för den enskilde att permanent donera av sin fasta egendom. Rimligen skedde detta mot bakgrund av kyrkans nya juridiska syn på den allodiala rätten som Gratianus formulerat och med avsikten att ersätta det äldre huvudtiondet. Det går således att påvisa en direkt koppling mellan utfasningen av det äldre huvudtiondet och den från 1100-talets mitt påbjudna rätten att donera. Nyordningen innefattade bland annat rätten att fritt donera en tiondel av den egendom som den enskilde förfogade över genom arv (det vill säga bland annat odaljorden) och en fjärdedel av den egendom som ej ärvts (det vill säga som ej omfattades av odalrätten). Dessa nya donationsrätter, som fick benämningarna *tiundargjöf* respektive *fjórðungs-*

51. Gunnar Smedberg, *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie* (Uppsala 1973) s. 141f; Annette Hoff, *Lov og landskab: landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250* (Århus 1997) s. 126, 350.

52. SDHK 614 (26/9 2011).

53. Dagfinn Skre, *Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200–1450 e.Kr.* (Oslo 1998) s. 118 m. anf. litt.

gjöf, finns bland annat upptagna i Frostatingslagen, där det hänvisas till att de införts av kardinal Nicholas och ärkebiskopen och att de skulle räknas såsom huvudtionde. Samma bestämmelser stadfästes även 1224 av Håkon Håkonsson.⁵⁴

År 1154, det vill säga strax efter Nicholas Breakspears besök, inkom ett påvligt brev till kung Sverker I och de svenska stormännen.⁵⁵ Brevets syfte var att påminna om de stadgar som Nicholas Breakspear infört. Först nämns stadgandet om "kyrkornas frihet" (*de libertate ecclesiarum*). Syftet med stadgandet kan antas ha varit att kyrkorna skulle stå självständiga gentemot det världsliga samhället, också med avseende på rätten att utan inskränkning förfoga över det som doterats dem. Stadgandet var därmed även ett påbud om att den nya donationsrätten skulle stå över odalrätten.

Den av kyrkan påbjudna donationsrätten stötte emellertid på hårt motstånd från världsligt håll.⁵⁶ I Äldre västgötalagen från 1200-talets första hälft stadgas således fortfarande att ingen har rätt att på egen hand donera av sin arvejord. Oppositionen medförde att det äldre huvudtiondet antingen fortlevde oförändrat eller i praktiken kunde fortleva även om det till namnet hade avskaffats. Den nya donationsrätten har då fungerat som det äldre huvudtiondet, alltså att varje ny arvinge har haft att bekräfta donationen av det som tidigare donerats. Att förhållandet verkligen var sådant får, förutom det ovan refererade brevet av bröderna Petersson, även stöd av en rad brev som påvisar kungliga omdonationer eller bekräftelser av tidigare donationer av kronogods, det vill säga sådana som tillhört Uppsala öd.⁵⁷ I Norge är det känt att kronogodset var belagt med kungadömet odal. När kungen donerade kronogods var donationen alltså endast giltig under hans regeringstid.⁵⁸ Det finns ingen anledning att anta att förhållandet i Sverige skulle ha varit annorlunda. För Uppsala öd har alltså kungen utgjort godsmassans odalman. Varje ny kung har därmed haft att förnya sin företrädares donation för att den skulle äga bestånd.

I ljuset av det världsliga motståndet mot kyrkans nyordningar, bland annat donationsrätten, kan en rad kyrkliga initiativ och protester för-

54. Maurer (1874) s. 23-27, 84-88; Skre (1998) s. 118 m. anf. litt.

55. SDHK 186 (23/1 2012).

56. Maurer (1874) s. 78f.

57. Runer (2006) s. 67f.

58. Lars Hamre, uppslagsordet "Kongegåve - Noreg", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd IX (Malmö 1964) sp. 27f.

stås. Dessa speglar också att den kvardröjande världsliga odalrätten ledde till fler problem för kyrkan än risken för *calumniae*. I praktiken kunde odalrättsinnehavarna agera som ägare till kyrkorna och prästgårdarna, vilket norska och isländska källor visar. Den som innehade allodial rätt till den doterade jorden kunde inneha rätten till kyrkliga inkomster, bland annat den del av de ordinära tiondena som i normalfallet tillföll prästen och kyrkan.⁵⁹ Kyrkor kunde också ärvas och säljas, men det var aldrig fråga om en helt oinskränkt äganderätt. I Gulatingslagen stadgas således både om biskopens bestämmanderätt över kyrkorna och om att den som grundat en kyrka har en absolut plikt att vidmakthålla den. Däremot nämns inget om bestämmanderätten över kyrkans gods. I den norska Eidsivatingslagen talas också om att en man säljer "sin kyrkojord". Ett inskott i Frostatingslagen, som troligen tillkommit på initiativ av ärkebiskopen Eystein Erlandsson (1161–1188), försökte motverka denna äganderätt genom att stadga att all kyrkojord skulle ligga under biskopens förvaltning. Kung Sverre Sigurdsson försvarade i sin tur den världsliga bestämmanderätten i sin gentemot påvekyrkan starkt kritiska programskrift "En tale mot biskopene" från 1190-talet, men han försökte samtidigt tillmötesgå kyrkan genom att inskräpa att varken *fabrica* eller *mensa* fick förskingras.⁶⁰

Det är just mot en sådan utifrån kyrkans syn oacceptabel världslig bestämmanderätt som det ovan refererade brevet från påven Alexander III till ärkebiskopen i Uppsala kring 1171 har vänt sig.⁶¹ Skrivningen i brevet visar också mot att lekmän självsvaldigt tillsatte präster. Förutom att protestera mot att världsliga personer disponerade över kyrkor och kyrkliga värdigheter sökte påven i brevet förbjuda undanhållande eller återtagande av till kyrkan donerat gods.

I ett ungefär samtida brev riktade sig Alexander III till kung Knut Eriksson, biskoparna, jarlen, prästerskapet och folket i Götaland.⁶² I brevet inskräps bland annat – bortsett från stadgandet att det är ett oerhört helgerån att överta och till profant bruk överföra det som tidigare

59. Att rätten till kyrkliga inkomster var knuten till den allodiala markrätten visas av det bättre kända förhållandet på Island; Hastrup (1985) s. 193–195; Jesse Byock, *Medieval Iceland: society, sagas, and power* (Berkeley & Los Angeles 1988) s. 91–94.

60. Grethe Authén Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387* (Oslo 1967) s. 113; Smedberg (1973) s. 131–142.

61. SDHK 209 (23/1 2012); Samma krav ställde Alexander III även i brev till den norska ärkebiskopen, se Smedberg (1973) s. 139.

62. SDHK 224 (23/1 2012).

donerats till en kyrka eller dylikt – att Kristus borde kunna ses som en arvinge och att den enskilde testamentatorn därför borde ha rätten att testamentera till kyrkan lika mycket som arvsloten för en son.⁶³ I ett brev från 1206 kallar påven Innocentius III sedvänjan att ingen ens på sitt yttersta kan bortskänka några ägodelar utan arvingarnas samtycke för ”pervers”.⁶⁴ Så sent som 1274 anlände ett påvligt brev med uppmaningen att ge enskilda en utvidgad rätt att testamentera till kyrkan.⁶⁵

FIGUR 1. Kyrkans kamp för äganderätt tog sig också konstnärliga uttryck. Den romanska dopfunten i skånska Tryde kyrka har daterats till kyrkans invigning 1160 och betraktas som den gotländske stensemälstaren Majestatis mästerverk. Funtens bildfält skildrar scener ur den polska Stanislawlegenden. Syftet var att visa att testamentering av jord till kyrkan hade Guds och helgonens bifall.⁶⁶ De fyra reliefhuggna par som finns mellan funtens bildfält illustrerar olika arvssituationer då sådan testamentering enligt kyrkan borde vara möjlig.⁶⁷ Foto: Bokförlaget Signum.

63. Brevet visar alltså hur Kristus av kyrkan har uppfattats som den egentliga innehavaren av kyrkans tillgångar. Detta har utgjort grunden för att kyrkan kunnat uppträda som juridisk person; Runer (2006) s. 62f.

64. SDHK 311 (23/1 2012).

65. SDHK 944 (23/1 2012).

66. Jan Swanberg, ”Stensulpturen”, i Lennart Karlsson (red.), *Signums svenska konsthistoria 3: den romanska konsten* (Lund 1995) s. 173; ”En dopfont och ett brev från 1100-talet: investiturstriden speglad i Vallebergafuntens bildprogram”, i Claes Gejrot, Roger Andersson och Kerstin Abukhanfusa (red.), *Ny väg till medeltidsbrev: från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999* (Stockholm 2002) s. 346f.

67. Runer (2006) s. 64.

Upplösning

Kyrkan hade uppenbart svårt att bekämpa bördsrätten och striden kom att dra ut på tiden. Vid 1200-talets slut lyckades kyrkan ändå få sin vilja igenom, så att bestämmelser angående den enskildes donation av odaljord kom att respekteras. Bestämmelser om att var och en skulle ha rätt att permanent donera en mindre del av sin egendom, fast som lös, utan släktens samtycke, finns sedan i de svenska landskapslagar som från 1200-talets slut kom att nedtecknas. Där specificeras att det rör sig om en huvudlott alternativt en tiondel av egendomen.⁶⁸

Att donationsrätterna nu definitivt kom att införas var sannolikt ett resultat av den frihet för kyrkan som genomdrevs under kung Magnus Birgerssons (Ladulås) regim. Magnus lovade 1276 att skilja kyrkans rätt från den världsliga rätten, dock med en brasklapp om att frågan om testamentering skulle avgöras av rikets stormän.⁶⁹ Uppenbarligen var frågan så känslig att kungen inte ville fatta beslutet själv. År 1281 utfärdade Magnus ett privilegiebrev för kyrkan, vilket bland annat bekräftade att kyrkans gods skulle vara befriade från skatt.⁷⁰ I Norge kom kyrkans frihet på ett liknande sätt att bekräftas genom de överenskomelser som Magnus Lagaböter nådde med kyrkan i och med konkordatet (Sættargjerden) i Tönsberg 1277. För Island slöts en uppgörelse angående jordägande till kyrkans fördel genom konkordatet i Avalsnes år 1297.

Det i sitt slag unika huvudtiondet behövdes vid kyrkans introduktion för att garantera de enskilda församlingskyrkorna och deras präster kontinuerlig tillgång till fast egendom i ett samhälle där egendomen var hårt låst till världsliga släkter genom bördsrätt. Den jord som tidigare donerats om och om igen kunde först med de nya donationsrätterna från slutet av 1200-talet med laglig rätt knytas permanent till kyrkan. Därigenom kom en rad äldre prästgårdar att övergå från att vara i grunden ägda av olika släkter till att bli permanent och fullt ut ägda av kyrkan.⁷¹

På de platser där huvudtionde fortfarande tillämpades efter att de nya donationsrätterna genomdrivits fick det en förändrad karaktär. Den

68. Maurer (1874) s. 78–88.

69. SDHK 1002 (23/1 2012).

70. SDHK 1181 (23/1 2012).

71. Att ett sådant storskaligt ägoskifte nu definitivt kunde genomföras bör till en del ha underlättats genom förhållandet att många prästgårdar (och annan kyrklig jord) vid denna tid innehafts av kyrkan så pass länge att de också av mer konservativa bland de världsliga enklare kunnat accepteras såsom varande kyrkans rättmätiga egendom.

Yngre västgöotalagens huvudtionde var en obligatorisk avgift som alla en gång i livet hade skyldighet att erlägga. Det fungerade således som en kyrklig skatt som företrädesvis utgick på lösöre. Lagen stadgar också att huvudtionde endast behövde erläggas en gång av samma egendom. Undantaget var om en ny kyrka invigdes, då de som ägde jord behövde erlägga nytt huvudtionde.⁷²

Att odalrätten genom den nya donationsrätten kom att luckras upp medförde större konsekvenser än att världsliga jordegendomar övergick i kyrklig ägo. Rätten för den enskilde att utan samtycke avhända arvejord var en genomgripande förändring av det äldre kollektiva samhället. Kungariket likväl som den enskilde stormannens eller bondens egendom grundade sig på odalen. Genom införandet av en mer personlig ägande- och förfoganderätt till den fasta egendomen förändrades förutsättningarna för samhällets traditionella maktförhållanden.

Den uppluckrade odalrätten innebar i förlängningen att den självständiga och självbestämmande individen kom att framträda tydligare på kollektivets bekostnad. Där den enskilde förut hade fått sin ställning i samhället bekräftad genom kollektivets försorg kom en sådan bekräftelse nu alltmer att uppfattas som erhållen av Gud. Maktrelationerna i det äldre samhället grundade sig på företrädesvis horisontella släkt- och vänskapsband, förstärkta och upprätthållna genom en reciprok gåvoekonomi.⁷³ Förändringen innebar att makten i högre grad kom att vila på uttalat vertikala relationer där vars och ens roll ytterst sågs som given och bekräftad av Gud. Kyrkans överenskommelser med den världsliga makten, bland annat angående den permanenta rätten till jord, kan ses som ett led i denna utveckling. I utbyte mot den till kyrkan givna friheten erhöll den med kyrkan lierade världsliga makten Guds välsignelse och legitimering.

Någon fullständig seger gentemot det världsliga samhället kom kyrkan dock aldrig att uppnå. I Norge kom tillämpningen av Sættargjerden i Tönsberg delvis att upphöra efter Magnus Lagaböters död.⁷⁴ De norska prästgårdarna låg visserligen framgent formellt under kyrkan och bisko-

72. Yngre västgöotalagen, kyrkobalken 72; huvudsakligen samma bestämmelser finns även i biskop Brynjolfs stadga och Latinbalken; Maurer (1874) s. 74f.

73. Kåre Lunden, *Økonomi og samfunn: synspunkt på økonomisk historie* (Oslo, Bergen & Tromsø 1972) s. 38–40; Vésteinn Ólason, "Den frie mannens selvforståelse i islandske sagaer og dikt", i Anders André (red.), *Medeltidens fødsel* (Lund 1989).

74. Jens Arup Seip, *Sættargjerden i Tönsberg og kirkens jurisdiksjon* (Oslo 1942).

pen, men de världsliga släkterna fortsatte i praktiken att utöva kontroll över "sin" jord genom att släktmedlemmar ikläddes rollen av biskopligt sanktionerade ombudsmän.⁷⁵

Även utvecklingen på Island visar på en begränsad seger för kyrkan. Makten kom där längre än i Norge och Sverige att helt baseras på vänskapsbaserade relationer med rötter i det förkristna samhället. Under hela den fristatliga tiden baserades hövdingarnas position på kollektivets stöd och inte på kyrkans legitimering.⁷⁶ Därmed fanns inget incitament för att stödja de kyrkliga frihetskraven.

Med fristatens upphörande omvandlades den isländska stormannaklassen. Den blev mer frikopplad från kollektivet för att i stället fungera som en tjänstearistokrati under den norska kungen. Makten blev alltså även här ytterst given av Gud.⁷⁷ Därmed skapades ett utrymme för kyrkans reformkrav. Motståndet mot kyrkan var dock fortsatt starkt, och striden drog ut längre på tiden än i Norge och Sverige. Ett viktigt skäl för detta var att de världsliga innehavarna av allodial rätt till prästgårdarnas mark ville behålla sin rätt över jorden och därigenom även över de kyrkliga inkomsterna. Konkordatet i Avaldsnes 1297 var heller ingen fullkomlig kyrklig seger utan en kompromiss. Överenskommelsen innebär att de kyrkor som hade fulla eller närmast fulla gårdar doterade till sig (*staðr*) övergick i kyrklig ägo, både med avseende på den doterade jorden och kyrkan, medan däremot kyrkor som hade mer begränsade ägor doterade till sig (*bændakirkja*) fortsatt skulle vara världsligt innehavda, både med avseende på den jord som låg till kyrkan och själva kyrkan.⁷⁸

En person som tydligt gick påvekyrkans intressen till mötes på den äldre samfundsordningens bekostnad var biskop Bengt den yngre av Skara. Det är känt att han 1220–1221 uppehöll sig hos påven Honorius III i Rom. En räkna påvliga brev från slutet av 1220 som rör svenska förhållanden har med all sannolikhet inspirerats av Bengt. Bland annat fördömer påven i dessa brev olika missförhållande som han blivit informerad om. Bengt har vid sin vistelse i Rom också sökt omvandla det äldre huvudtiondet i Västergötland till en obligatorisk avgift. Ett av de

75. Smedberg (1973) s. 142.

76. Byock (1988) s. 221f.

77. Jón Viðar Sigurðsson, "Changing layers of jurisdiction and the reshaping of Icelandic society c. 1220–1350", i Juan Pan-Montojo & Frederik Pedersen (red.), *Communities in European history: representations, jurisdictions, conflicts* (Pisa 2007).

78. Hastrup (1985) s. 193–196; Sigurðsson (2007) s. 180–184.

påvliga breven sanktionerar detta förment frivilliga huvudtionde, som i praktiken innebar en ny kyrklig skatt. Införandet bör ha förutsatt att det äldre huvudtiondet samtidigt skulle ersättas av den nya donationsrätten.⁷⁹ Bengt fortsatte sin kamp mot den äldre ordningen. År 1224 begärde och fick han påvens fördömande av världsliga intrång på kyrkogods och kungliga prestationskrav på kyrkan.⁸⁰

Det världsliga motståndet mot rätten att donera odaljord handlade i förlängningen alltså inte enbart om ett försvar av den egna släktegen domen. Det gällde hela samhällets utseende och organisation. Frågan bör ha ingått som en av de viktigaste punkterna i de så kallade äkta folkungarnas konservativa program som riktade sig mot påvekyrkan och den därmed lierade kungamakten. Dessas första tydliga resning, som med slaget vid Olustra 1229 ledde till att Knut Holmgersson blev svensk kung, har antagits ha uppkommit som en reaktion just mot biskop Bengt och dennes föranstaltande om påvligt ingripande mot världsliga anspråk på kyrkogods.⁸¹

De äkta folkungarnas sista resning skedde 1278 och var riktad mot kung Magnus Birgersson. Resningen misslyckades och ledarna för upproret avrättades 1280. Folkungarnas militära motstånd bröts nu för gott, både genom deras militära nederlag och genom införandet av det världsliga frälset som blidkade rikets stormän genom att befria dem från skatt.⁸²

Schismen mellan kyrkan och det världsliga samhället angående rätten att donera jord var dock inte över utan kvarstod medeltiden igenom. Konflikten är en anledning till att de medeltida svenska landslagarna, både Magnus Erikssons och Kristofer av Bayerns, saknar egna kyrkobalkar: man kunde aldrig enas om hur en sådan skulle utformas. I stället fortfor de äldre landskapslagarnas kyrkobalkar att användas medeltiden ut.⁸³

79. Erik Lönnroth, "De äkta folkungarnas program", i dens., *En annan uppfattning* (Stockholm 1949) s. 51–53; SDHK 384 (26/9 2011). Det går inte att avgöra i vilken utsträckning reformen i praktiken kom att genomföras. En sådan reform kan dock konstateras ha varit genomförd efter 1280, vilket bestämmelserna angående donation och huvudtionde i Yngre västgötalagen visar.

80. SDHK 429, 430 (23/1 2012); Lönnroth (1949) s. 55f.

81. Lönnroth (1949) s. 55f.

82. Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige: studier över skatteväsen och länsförvaltning* (Göteborg 1940) s. 130–135.

83. Schalling (1920) s. 35f.

I Sverige var det alltså endast i Västergötland som huvudtiondet fortlevde efter det att de nya donationsrätterna hade införts. Att huvudtiondet kom att fortleva där hängde förmodligen direkt samman med den påvliga välsignelse som det västgötska huvudtiondet fick genom biskop Bengt den yngres försorg. Det obligatoriska huvudtionde som påvebrevet sanktionerade hade förment tillkommit genom en frivillig överenskommelse.⁸⁴ I Latinbalken hänvisas också till att bestämmelserna angående huvudtionde, så som de är utformade i Yngre västgöotalagen, tillkommit "efter gemensamt beslut av biskopen, prästerskapet, lagmannen och lekmännen".⁸⁵ Frågan är dock om inte denna frivilliga överenskommelse i själva verket avsåg det äldre huvudtiondet. I vilket fall har bestämmelser angående det äldre huvudtiondet funnits i den Äldre västgöotalagen. Att just detta avsnitt blivit utskuret ur handskriften B59 bör rimligen förstås i ljuset av att någon – sannolikt en kyrklig person – haft för avsikt att dölja den äldre lagens lydelse i samband med att det nya huvudtiondet genomdrevs.⁸⁶ Den Yngre västgöotalagens huvudtionde kom att äga bestånd medeltiden igenom.

Huvudtiondet och prästgårdarna på de äldsta kartorna

En möjlig väg att fortsättningsvis studera huvudtiondet och dess utbredning går via äldre kartor. Härigenom kan också lokala och regionala skillnader med avseende på huvudtiondets tillämpning spåras, vilket föreliggande kapitel avser att belysa.

Vid reformationen i Sverige kom kyrkojorden regelmässigt att avhändas kyrkan. Däremot överlevde prästborden reformationen i oförändrat skick.⁸⁷ Tillsammans med förhållandet att prästborden under medeltiden bör ha undergått få förändringar innebär det att prästgårdarna på 1600-talets kartor ofta bör återge de medeltida prästborden i relativt oförändrat skick. Detta gör att kartorna har en stor forskningspotential,

84. "et aliam decimam que dicitur Capitalis, ad quam solvendam se voto voluntarie obligarunt"; SDHK 384 (26/9 2011).

85. Övers. enl. Per-Axel Wiktorsson, Äldre västgöotalagen och dess bilagor: i Cod. Holm. B 59. D. 2 ([Skara] 2011) s. 295.

86. För en utförlig argumentation angående att handskriften B 59 tillkommit för att tjäna som en kyrklig arbetsbok inför förhandlingarna om Yngre västgöotalagen, se Göran B. Nilsson, "Handskriften B 59 och Yngre västgöotalagen", i Wiktorsson (red.) (2011) s. 45–59.

87. Schalling (1920) s. 90–92; Sven Kjällerström, "Upplandslagens prästgårdar", *Scandia* 41 (1975) s. 45.

FIGUR 2. Exempel på prästgård i byläge med sin mark i ägoblandning. Västra delen av Vårkumla by, Frökinds härad, Västergötland (kartan beskuren). Kronhemmanet 1 ("Stomprn") är den gamla prästgården. Efter *Geometrisk jordboken P4:6b-7*, Riksarkivet, Stockholm (publicerad med tillstånd av RA).

* Se Ivar Lundahl, "Ordet stom och gårdnamnet Stommen samt förhållandet mellan sockennamn och gårdnamn i Västergötland, Dalsland och Värmland", *Namn och bygd* 33 (1945) s. 162-170.

något som flera forskare tidigare har uppmärksammat.⁸⁸ Där huvudtione har tillämpats har detta kunnat lämna bestående spår i prästgårdarnas arrondering. Dessa spår kan iakttas på kartorna.

För de medeltida församlingskyrkorna framträder på kartorna två huvudsakliga kategorier av prästgårdar. Den ena utgörs av prästgårdar som låg i byläge tillsammans med annan bebyggelse och hade sin åkermark i ägoblandning med den övriga byns åkermark (se figur 2). Den andra kategorin utgörs av prästgårdar som låg mer perifert i förhållande till övrig bebyggelse och hade sin åkermark huvudsakligen samlad i ett sammanhållet ägoblock (se figur 3).⁸⁹

Den förra typen kan i normalfallet antas återspegla att prästgården hade skapats genom donationer av jord från platsens ursprungliga jordägare. Dessas jord bör som regel ha omfattats av odalrätt. I Västergötland utgjordes sådana prästgårdars kärna av jord erhållen genom huvudtione. Även för det övriga Sverige kan prästgårdar av denna typ under äldre medeltid ha tillkommit genom huvudtione. Efter detta har de skapats genom de donationer som möjliggjordes genom den senare införda donationsrätten.

Att prästgården hade sina ägor sammanhållna skulle kunna tolkas som att den skapats genom en sammanhållen donation av en enskild donators odaljord. För att detta skall kunna antas som rimligt bör prästgårdens bebyggelse ha legat i byläge med platsens övriga bebyggelse. I de fall prästgårdsjorden var sammanhållen hade dock som regel både själva prästgården och dess jord ett avskilt läge visavi övrig bebyggelse och åkermark. Dessutom har prästgårdar som mer säkert kan antas att ha doterats av enbart en donator också kunnat få en arrondering där åkermarken var spridd. Ett exempel utgörs av de två prästgårdar som var belägna inom gods som i Yngre västgötalagen omtalas som ingående i Uppsala öd, det vill säga kronogodset, och som finns avbildade på 1600-talets äldre geometriska kartor.⁹⁰ Här kan prästgårdarna antas ha

88. Staffan Helmfrid, *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese (Stockholm 1962)* s. 107; Gräslund-Berg (2004); Runer 2006; se även Stefan Brink, *Sockenbildning och sockennamn: studier i äldre territoriell indelning i Norden (Uppsala 1990)* s. 361–366.

89. Helmfrid (1962) s. 108; Runer (2006) s. 73–115.

90. I Yngre västgötalagen, kvarnbalken, §8 nämns åtta västgötska Uppsala öd-gods. Av dessa är känt att fem var försedda med kyrkor. Av dessa fem finns två karterade i de äldre geometriska jordeböckerna: Ås i Åse härad, avbildat i *Geometriska jordeboken O6:44–45*; Gudhem i Gudhems härad, avbildat i *Geometriska jordeboken P2:19–20*.

doterats med mark från kungsgårdarna. Trots det ligger prästgårdsjorden på 1600-talets kartor i ägoblandning med den övriga odlingsmarken. Förhållandet bör visa att man inte har strävat efter att prästgårdens mark skulle vara sammanhållen. Man har i stället tagit hänsyn till andra faktorer, kanske inte minst jordens varierande bonitet.

När prästgården var särliggande och hade sin odlingsmark huvudsakligen förlagd separat i ett sammanhållet ägoblock bör det alltså som regel indikera att prästgården inte hade skapats av odaljord och därmed att inget vanligt huvudtione kan ha utgått. Förhållandet att prästgården och dess jord hade ett avskilt läge indikerar i stället att prästgården tillkommit som en egen, separat intaga på tidigare ej uppodlad eller permanent ianspråkstagen mark. Denna mark bör som regel ha utgjort allmänningssmark innan prästgården uppkom. Utifrån kyrkans perspektiv var arrangemanget med prästgårdar på allmänningssmark under äldre medeltid eftersträvanvärt eftersom det innebar att prästgården inte låg under odalrätt.⁹¹

Under medeltiden fanns flera olika slags allmänningar innehavda av olika kollektiv, från allmänningar som innehades av mindre kollektiv som enskilda byar, till allmänningar innehavda av större kollektiv som hundaren och härader. De största kollektiv som innehade allmänningssmark var landen (landskapen). En prästgård som upptogs på allmänningssmark kan antas ha doterats med det innehavande kollektivets myndighet. Allmänningssmarken kan ha doterats direkt av kollektivet genom tingsbeslut. Doterings av allmänningssmark till kyrkan kan också ha skett genom kollektivets bemyndigade företrädare, det vill säga lagmän, häradshövdingar, jarl, kung och så vidare. Ett exempel på en donation av allmänningssmark till kyrkan redan kring 1000-talets mitt ges av den västgötska biskopslängden. Här omtalas att när biskop Åsmund flyttade biskopssätet till Skara fick han biskopsbol av landets allmänningssmark.⁹²

I vissa områden, särskilt Uppland, var prästgårdar av typen särliggande helt dominerande. En förklaring kan vara att det här redan innan prästgårdarnas tillkomst fanns skatter/utskylder som var direkt knutna till odaljorden. Kyrkan kunde därmed inte överta jorden med

91. Prästgårdsjordens natur, det vill säga om den utgjordes av donerad odaljord eller inte, kan även visas ha gjort avtryck i de romanska kyrkornas arkitektur. Detta var i sig en konsekvens av kyrkans strävan efter att kontrollera sin jord; Runer (2006) särsk. s. 73–116, 197–212.

92. Hellström (1971) s. 50.

egen skatteplikt, eftersom prästgårdarna skulle vara befriade från skatt. Det kan antas att detta gällde även efter att den yngre donationsrätten införts. Det skulle förklara varför Upplandslagen på upprepade ställen har bestämmelser som reglerar att bönderna/donatorerna fortfarande hade att skatta för den till prästbolet liggande jorden: "Dessa bol hava alltid varit fria från alla utskylder; för denna jord äga bönderna att utgöra utskylder."⁹³ Att skatta för en jord som man själv inte längre brukade var givetvis inget bra alternativ, och därmed omöjliggjordes i praktiken huvudtionde, och senare även donationer, av skattlagd odaljord.

Sammanfattning

Huvudtionde var ett speciellt tionde som under medeltiden tillämpades på Island, i Norge och i Sverige. Till skillnad mot andra tionden var huvudtiondet personligt och utgick på den totala egna förmögenheten. Huvudtionde utgick i samband med att en kyrka vigdes och vanligen också i samband med arv. Vidare har huvudtionde kunnat erläggas i samband med olika begångna synder.

Det är tydligt att huvudtiondet mycket tidigt kom att införas, redan under kyrkans etableringsfas. Syftet var att säkerställa dotingar, framför allt av jord, till de nya kyrkorna och deras präster. Den jord som tillföll en kyrka genom huvudtionde i samband med kyrkans vinning kom att tjäna som underlag för upprättandet av kyrkans prästgård.

I Norden rådde odalrätt, det vill säga börsrätt, till odlad jord. En enskild person ägde inte jorden utan den tillhörde släkten. Den som för tillfället hade mandat att bestämma över jorden (odalmannen) gjorde detta med starkt begränsad rätt, och jord som odalmannen donerat till kyrkan kunde återkrävas av senare arvingar. För att jorden skulle fortsätta att höra till kyrkan krävdes förnyade donationer av varje tillträdande arvinge, och detta gällde även för jord som tillfallit kyrkan genom huvudtionde. Om en nytillträdd odalman underlät att erlægga huvudtionde på odaljord som tidigare tillfallit kyrkan genom huvudtionde så återgick jorden till släkten. För kyrkan var detta problematiskt eftersom det gjorde det svårt för kyrkan att permanent få jord.

93. Upplandslagen, kyrkobalken II enligt tolkningen i Holmbäck & Wessén (1933) s. 14. Samma bestämmelse återkommer, något omformulerad, i Upplandslagen, konungabalken X, "Om konungens ledung och hans skeppsvister".

Att varje odalman en gång i livet hade att erlægga huvudtionde innebar alltså i de allra flesta fall en om donation av den jord som släkten tidigare hade erlagt i samband med att kyrkan uppfördes. Endast då en ny kyrka vigdes behövde helt ny jord erläggas i huvudtionde.

Kyrkan försökte redan vid mitten av 1100-talet ersätta huvudtiondet med rätten för enskilda personer att permanent donera egendom. Reformen stötte dock på starkt motstånd och den kom i praktiken inte att genomföras. Först betydligt senare lyckades kyrkan definitivt införa bestämmelser om att var och en skulle ha rätt att permanent donera en mindre del av sin egendom utan släktens samtycke. Sådana bestämmelser finns exempelvis i de svenska landskapslagar som nedtecknades från slutet av 1200-talet. Bestämmelsernas införande innebar att huvudtiondet på de flesta håll upphörde.

Huvudtiondets ursprungliga syfte var att garantera kyrkan permanent tillgång till fast egendom i ett samhälle där egendomen var låst genom bördsrätt. Genom de nya donationsrätterna kunde den jord som tidigare genom huvudtionde donerats om och om igen knytas permanent till kyrkan. Därmed kom en rad äldre prästgårdar, som avsatts genom huvudtionde, att övergå från att vara i grunden ägda av olika släkter till att bli permanent och fullt ut ägda av kyrkan.

I Sverige var det endast i Västergötland som huvudtiondet fortlevde efter 1200-talets slut, troligen som en följd av uttrycklig påvlig sanktion. Det fick dock en förändrad karaktär, och det huvudtionde som föreskrivs i Yngre västgötalagen fungerade som en obligatorisk kyrklig skatt som företrädesvis utgick på lösöre och inte på jord. Detta huvudtionde kom att tillämpas medeltiden ut.

En väg att fortsättningsvis studera huvudtiondet går via äldre kartor över prästgårdar. Prästgårdarnas utseende på kartorna kan indikera om huvudtionde har tillämpats eller inte. Studier av kartorna kan därigenom bland annat bidra till att skapa en bild av regionala skillnader i huvudtiondets tillämpning.

Capital tithe, allodium and Church land

The capital tithe was a special type of tithe, which existed in medieval Iceland, Norway and Sweden. In contrast to the regular tithe, the capital tithe applied to the property of the individual rather than the income. It was paid when a church was consecrated and normally also on inheritance. It could also be prescribed for serious transgressions against divine law.

In Iceland, Norway and Sweden, the capital tithe was established early in the Christianization process with the aim to secure endowments for new churches and clergy. In the Nordic countries land was held in allodium by the family working the land. Thus there was no private ownership of land, but the person who held a mandate over the property (*óðalsmaðr*) possessed only a carefully circumscribed right to it. Land endowed by an *óðalsmaðr* could be reclaimed by his heirs. In order for the Church to retain the right to the donation, the endowment had to be renewed. This prevented the Church from acquiring land permanently.

In most cases every *óðalsmaðr* paid capital tithe once in his lifetime, thus renewing the endowment made by his ancestors on the consecration of a church. It was only when a new church was consecrated that new land had to be donated. In time, the Church managed to change the law to allow individuals to donate a minor share of their property to the Church without the consent of the heirs. This change made the capital tithe redundant. The new regulations can be found in the Swedish provincial laws that were codified in the late thirteenth and early fourteenth century.

The capital tithe was necessary to allow the Church permanent acquisition of real property in a society where the right to alienate property was carefully circumscribed by existing inheritance law. Once the law was altered, land that had previously required renewed donations in every generation could now be held permanently by the Church.

Keywords: Sweden, high middle ages, capital tithe, allodium, odal, óðal, parsonage, Church land, devise, donation, Church